

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ПРИРОДА ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ

Вирішення проблем, пов'язаних з діяльністю людини в соціально-правовій сфері, формулювання науково обґрунтованих рекомендацій та пропозицій у сучасних умовах має слугувати реальним фактором підвищення ефективності правового впливу, зміцнення правової основи функціонування громадянського суспільства та державного механізму. Отже, визначення закономірностей формування правомірності у соціальній діяльності особистості, розробка її мотивів та ціннісних орієнтирів щодо правомірної поведінки, дослідження механізму свідомого дотримання правових приписів у межах подальшого удосконалення соціального механізму дії права залишається актуальними завданнями юридичної науки.

Деякі аспекти правової поведінки попри існування наукових розробок у філософії, соціології, психології та правознавстві залишаються недостатньо вивченими. Особливого значення набувають питання присвячені правомірній поведінці для правозастосовчої сфери особливо у контексті реформування вітчизняного законодавства, яке постійно пропонує нові або уточнює існуючі нормативні «зразки» поведінки громадян.

Фундаментальні основи теорії правової і зокрема правомірної поведінки розробили такі вчені, як О. Алейнікова, М. Александров, С. Алексєєв, А. Вишинський, М. Вопленко, І. Єсіпова, Р. Жеругов, С. Кожевников, В. Кудрявцев, В. Лазарєв, О. Лукашева, М. Малєїн, О. Міцкевич, В. Оксамитний, Н. Оніщенко, І. Самощенко та інші.

Серед сучасних вітчизняних дисертаційних досліджень присвячених проблемам правової або правомірної поведінки можна виділити такі роботи: С. Капітанська «Правомірна бездіяльність як форма правової поведінки» (2005 р.); О. Коломійцева «Соціально-психологічні чинники формування правової поведінки молоді» (2006 р.); В. Писарєв «Маргінальна поведінка особи: теоретико-правовий аспект» (2010 р.).

Метою даної статті є дослідження соціально-правової природи правомірної поведінки.

Питання правомірної поведінки постійно залишається актуальною темою наукових досліджень. Проте тлумачення змісту цієї категорії природно зазнає постійних змін та еволюціонування у контексті історичного розвитку суспільства та держави. Тривалий час правомірна поведінка залишалася пасивним об'єктом теорії держави та права при дослідженні категорії юридичних фактів у їх специфічно-юридичному прояві за ознакою спрямованості волі людини, яка вчиняє ці дії [7, с. 330].

У 70-х роках ХХ століття в радянській юридичній науці особливо наголошувалося на масовості, суспільній корисності цього соціально-правового явища, його необхідності та потреби для держави, суспільства, громадян [11, с. 338-339]. На початку 80-х років ХХ століття вважалося, що правомірна поведінка є певною реакцією суб'єктів права у механізмі правового регулювання та їх усвідомлене відношення до вимог і дозволів державної волі як правило завдяки високій індивідуальній соціальній, у тому числі й юридичній, позитивній відповідальності [10, с. 277]. Зазначена позиція залишається домінуючою і по нині.

В. Оксамитний запропонував дещо змінити акценти у розумінні правомірної поведінки, зазначаючи, що її межі в принципі визначаються межами особистої свободи, відображеними в Конституції СРСР. Крім того тогочасний Основний закон запропоновано розглядати юридичною основою для визнання як правомірної і поведінку прямо не регламентовану нормами права [6, с. 21-22].

Вчений визначав правомірну поведінку як діяльність особи у сфері соціально-правового регулювання, засновану на свідомому виконанні вимог норм права, що втілено в їх дотриманні, виконанні та використанні [6, с. 24]. Таким чином, конкретні вчинки особи у межах закону можуть бути засновані на різному ступені активності щодо закону.

У 90-роках ХХ століття акцент із соціальної активності як прояву правомірної поведінки поступово переноситься на вивчення поведінки комформіської, маргінальної. Як вдало зауважує В. Писарєв: «Доводиться констатувати, що особливу роль у формуванні ставлення соціуму до явища маргінальності відіграло ХХ ст. Оскільки саме в цей період змінність життя стала звичним явищем і маргінальність перестала сприйматися як щось надто непривабливе, огидне, як це було раніше» [9, с. 2]. Найважливіша передумова маргіналізму як соціального явища — це деформація того духовного макросередовища, яке ініціює маргінальну політико-правову атмосферу і відповідний морально-психологічний клімат, зауважує автор [8, с. 69]. Зазначений чинник стає домінуючим саме в умовах деградації інститутів соціалістичної державності.

Крім того особливого значення набувають питання правомірної бездіяльності особи. Як зазначає С. Капітанська, оскільки суспільні відносини постійно ускладнюються, спостерігається зростання пасивних правомірних форм поведінки. Чередування дій та бездіяльності пояснюється різноманітністю соціальних цілей, шляхів і засобів їх досягнення, зміною методів правового регулювання і наданням суб'єктам різних правових можливостей [3, с. 2]. Автор також робить висновок, що в юридичній науці не приділялося належної уваги формам правової поведінки, зокрема особливостям правомірної бездіяльності. Соціальна значимість правомірної бездіяльності безсумнівна, вона виходить за рамки особистих інтересів людини, яка бездіє через те, що час від часу зачіпає права й законні інтереси інших осіб, суспільства й держави в цілому» [3, с. 2].

Водночас на вітчизняну правову думку ще з початку 90-х років починають активно впливати західні доктрини та ідеї, серед яких чільне місце посідає біхевіоризм. Засновники біхевіоризму особливо підкреслювали роль оточення як поведінкової детермінанти, а власне саму поведінку людини (і тварини) розглядали як сукупність її фізіологічних реакцій на чинники зовнішнього середовища [12, с. 19].

У концепції радикального біхевіоризму для поведінки особи та соціальної групи головне значення мають так звані «ситуаційні стимули», що є зовнішніми наслідками попередніх поведінкових акцій. Механізм, який породжує подібні стимули, діє так: якщо певні ситуації в житті індивіда повторюються, то вони викликають ефект закріплення тих чи інших типів та форм його поведінки. Викликана цими умовно кажучи стандартними стимулами поведінка створює підстави сподіватися, що її наслідком буде конкретний, прогнозований, результат [12, с. 22].

Певні елементи біхевіористського підходу висвітлені у праці В. Оксамитного в контексті необхідності виділення ініціативної, добровільної, соціально-правової діяльності спрямованої на реалізацію функцій права в якості критерію до виділення форм соціально активної правомірної поведінки [6, с. 130].

Таким чином можна прослідкувати певну тенденцію коли на початку 90-х років нове законодавство України фактично розпочало активне формування нових ситуаційних стимулів, що призвело до нового тлумачення змісту «правомірності поведінки». Саме тому через поширення соціальної апатії на зміну соціальній активності в суспільній свідомості почала вкорінюватися маргінальність та «бездієвість» як форма розуміння правомірної поведінки.

Проте вже на початку ХХІ ст. перебіг історичного процесу знову вимагає від суспільства та окремої особи іншої якості поведінки — соціальної активності, перетворення особи зі споживача матеріальних благ на активного споживача власних прав, якими були широко наділені і громадяни незалежної України. З позицій права це також означає необхідність зосередження уваги на дослідженні фактичної поведінки особи у конкретних життєвих ситуаціях, важливою домінантою якої виступають «внутрішні цінності» індивіда. Очевидно, що в основі таких «внутрішніх цінностей» сьогодні лежить доктрина основних прав людини.

Основні права є конституційною основою сучасної держави. З часів внесення ідей основних прав людини до конституції йдеться про формування суспільства вільних громадян. У цьому сенсі основні права є фундаментальним змістом західної концепції держави у сучасну епоху. Основні права і свободи людини є природними, вони не подаровані людині державою, а належать кожному від народження. Вони є невід'ємними і такими, що не підлягають відчуженню. Провідними елементами сучасної системи цінностей виступає свобода людини, яка втілена у різноманітних проявах права на свободу. «У понятті свободи втілюється власна цінність права як інституту соціального регулювання. У найзагальнішому вигляді цінність права можна визначити як втілення правом соціальної свободи та активності людини на основі й у межах організованих та впорядкованих відносин відповідно до вимог моралі та справедливості. У цій своїй якості право надає людям, їх колективам у вигляді

суб'єктивних прав простір для свободи, для активності у поведінці. Проте право спрямоване на те, щоб не допускати свавілля, протистояти йому. Без права соціальна свобода й активність людей можуть перерости у свавілля» [1, с. 128]. Таким чином, сутність соціальної поведінки людини можливо розглядати саме через аспект правової поведінки.

Саме тому правова поведінка розглядається сучасною юридичною наукою як засіб реалізації природних прав людини, соціальної суті людини на засадах права та виступає об'єктивізованою формою втілення і вираження ідеї права, смислових характеристик права в людському житті [2, с. 78].

Людина влаштована так, що для того, щоб жити і розвиватися вона повинна взаємодіяти з іншими людьми і здійснювати це на засадах права. Людська природа є полісутнісною. Здатність до солідарної взаємодії та єднання з іншими подібними собі людьми свідчить про соціальну сутність людини. Проте характеристика соціальності не може зробити поведінку людини правовою — для цього необхідний духовно-культурний вимір. Людина здатна на правову поведінку тому, що вона є носієм духовно-культурного виміру, тобто крім соціальності людина, являючись носієм духу та духовності, будучи духовною істотою, є ще й істотою культурною [2, с. 79]. У відповідності з цим правомірну поведінку можливо визначити як домінуючу в суспільстві соціально цінну, корисну або прийнятну поведінку (дії чи бездіяльність), що регулюється за допомогою норм права, охороняється державою і виявляється у формах реалізації права [4, с. 19].

Відштовхуючись від ідей біхевіоризму сучасні дослідники обґрунтовано доводять, що правова, просоціальна поведінка особи значною мірою залежить від постійних та сильнодіючих зовнішніх впливів і внутрішнього сприйняття нею певних соціально-правових категорій, які превалюють у суспільстві. Вона залежить від моральних чинників, які визначають, що є просоціальною та конструктивною поведінкою, а що є антисоціальною та деструктивною поведінкою. Просоціальна поведінка особи має своїми визначальними критеріями так звані норми соціальної відповідальності, взаємності та соціальної справедливості [5, с. 148].

Таким чином, правомірна поведінка є формою соціальної поведінки людини. Вона являє собою певну реакцію на ситуаційні стимули на основі сформованих в умовах конкретно-історичного існування суспільства особистісних цінностей, заснованих на системі основних прав людини, що регулюється за допомогою норм права та інших соціальних регуляторів (зокрема моралі), підтримується суспільством, охороняється державою і виявляється у формах реалізації права.

Підсумовуючи слід наголосити на деяких положеннях:

1. На визначення поняття правомірної поведінки в окремі історичні періоди активно впливає форма суспільно-економічної формації, домінуюча політична ідеологія, конкретно-історичне існування суспільства, наукові досягнення у сфері філософії, соціології та особливо психологічної науки.

2. Провідне місце у формуванні правомірної поведінки відіграє система цінісних орієнтирів, яка на початку ХХІ століття органічно пов'язана з доктриною основних прав людини серед яких провідне місце посідає право на особисту свободу людини.

3. У сучасному світі домінуючою науковою доктриною залишається біхевіоризм, що підкреслює бажаність не будь-якої, а саме активної суспільно-значущої поведінки особи.

4. Правомірну поведінку пропонуємо визначати як форму соціальної поведінки людини, певну реакцію на ситуаційні стимули на основі сформованих в умовах конкретно-історичного існування суспільства особистісних цінностей, заснованих на системі основних прав людини, що регулюється за допомогою норм права та інших соціальних регуляторів, підтримується суспільством, охороняється державою і виявляється у формах реалізації права.

5. Поведінка людини набуватиме ознак правомірної, якщо у процесі реалізації прав вона буде виконувати обов'язок утримуватись не від будь-яких дій, які можуть або прямо порушують права інших осіб, а лише від дій, що прямо заборонені законом або суперечать моральним засадам суспільства. Це набуває особливо гострого значення у процесі аналізу підстав звільнення від відповідальності, зокрема кримінальної, серед яких чільне місце посідає необхідна оборона.

Використані джерела:

1. Алексеев С.С. Теория права / С.С. Алексеев. — М.: БЕК, 1994. — 224 с.
2. Братасюк М.Г. Правова поведінка: доктринальний аспект / М.Г. Братасюк // Науковий вісник НАВС. — 2011. — № 3. — С. 77-86.

3. *Капітанська С.А.* Правомірна бездіяльність як форма правової поведінки: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 — «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С.А. Капітанська; Національна академія внутрішніх справ України. — К., 2005. — 20 с.
4. *Капітанська С.А.* Роль правомірної поведінки в процесі реалізації громадянами суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків / С.А. Капітанська // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління і права. — 2002. — Спецвипуск. № 1. — С. 18-19.
5. *Коломійцев О.А.* Правова поведінка особистості у соціально-психологічному вимірі / О.А. Коломійцев // Український науковий журнал. — К., 2005. — № 6 (14). — С. 144-150.
6. *Оксамытний В.В.* Правомерное поведение личности / В.В. Оксамытний. — К.: Наукова думка, 1985. — 175 с.
7. *Основы теории государства и права* / [под ред. С.С. Алексеева]. — М.: Юридическая литература, 1969. — 396 с.
8. *Писарев В.Г.* Маргінальність як теоретична проблема та реальність сучасного суспільства / В.Г. Писарев // Митна справа. — 2010. — № 4. — Ч. 2. — С. 68-73.
9. *Писарев В.Г.* Маргінальна поведінка особи: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 — «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В.Г. Писарев; Національна академія внутрішніх справ України. — Л., 2010. — 21 с.
10. *Правомерность* в поведении субъектов права: Юридический энциклопедический словарь. — М.: Юридическая литература, 1985.
11. *Проблемы теории государства и права* / [под ред. С.С. Алексеева]. — М.: Юридическая литература, 1979. — 398 с.
12. *Северинюк В.М.* Політична поведінка: проблеми теорії та методології: [монографія] / В.М. Северинюк. — К.: Видавництво КПУ, 2009. — 432 с.

Захаркевич Т. С. Соціально-правова природа правомірної поведінки.

Стаття присвячена проблемі соціально-правової природи правомірної поведінки. Правомірну поведінку розглянуто з позицій об'єкту дослідження теорії держави та права. Підкреслено провідне значення системи ціннісних орієнтирів у формуванні правомірної поведінки. Наголошено на особливому значенні теорії біхевіоризму в дослідженні правомірної поведінки. Визначено поняття правомірної поведінки як форми реалізації особистої свободи людини.

Ключові слова: правомірна поведінка, свобода, біхевіоризм, особистісні цінності.

Захаркевич Т. С. Социально-правовая природа правомерного поведения.

Статья посвящена проблеме социально-правовой природы правомерного поведения. Правомерное поведение рассмотрено с позиций объекта исследования теорией государства и права. Подчеркнуто важное значение ценностных ориентиров при формировании правомерного поведения. Акцентируется внимание на особенном значении теории бихевиоризма в контексте исследования правомерного поведения. Дано определение правомерного поведения как формы реализации личной свободы человека.

Ключевые слова: правомерное поведение, свобода, бихевиоризм, личностные ценности.

Zakharkevych T. The socio-legal nature of lawful behavior.

This article deals with the socio-legal nature of lawful behavior. Good behavior has been analyzed from the standpoint of the research object of the theory of state and law. The leading role of the system of value guides in shaping the lawful behavior has been emphasized. The notion of lawful behavior as a form of personal freedom has been defined.

Key words: good behavior, freedom, behaviorism, personal values.

Рекомендовано до друку відділом теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.